

PREZBITERIJ KATEDRALE U ZADRU

P a v u š a   V e ž i ć

UDK 904:726.5(497.13 Zadar)"12"

Izvorni znanstveni rad

Pavuša Vežić

Zavod za zaštitu spomenika kulture, Zadar

Katedrala sv. Stošije je po svojoj prostornoj strukturi rodonačelnik skupine zadarskih starokršćanskih bazilika kod kojih prezbiterij tvori polukružna apsida s unutrašnjim promjerom širim od raspona srednje lađe. Autor rezimira svoja istraživanja o razvoju episkopalnog kompleksa nastalog potkraj 4. ili početkom 5. stoljeća i posebno se osvrće na više faza preoblikovanja svetišta katedrale, detaljno opisujući nalaze do kojih je došlo u recentnim konzervatorskim radovima. Izgradnjom romaničkog prezbiterija, pod utjecajem novih liturgijskih funkcija, oblikovan je složeni prostorni sustav unutar kojeg su sačuvane predromaničke pastoforije i bočni dijelovi starokršćanske apsida. Kripta (u dijelovima možda već predromanička) skupa s pastoforijama ulazi u okvir starokršćanske matrice.

Prije nekoliko godina imao sam prilike izvijestiti stručnu javnost o posebnim tipološkim osobinama zadarskih bazilika starokršćanskog razdoblja. Te građevine imaju specifično rješenje prezbiterija koji tvori prostrana, u prostoru istaknuta polukružna apsida s unutrašnjim promjerom širim od raspona srednje lađe.¹ Osim bazilika u kasnoantičkom laderu, grupu crkava s tom osobinom imaju i neke građevine u sredinama koje su bile pod stanovitim utjecajem kulture ovoga grada. Ukupno, u Zadru su tri takve crkve, a na području Liburnije njih još pet.² Izvan tog kruga u Dalmaciji zasad nisu poznati primjeri ovakvih građevina.

Rezultati konzervatorskih istraživanja, koja već drugu godinu prate opsežne radove građevinske sanacije i restauratorskih poslova na katedrali u Zadru, pružaju mogućnost za produbljavanjem spoznaje oblika glavne crkve među zadarskim bazilikama. Oni otkrivaju prostorni

¹ P. Vežić, Prilog poznavanju tipoloških osobina starokršćanskih bazilika u Dalmaciji, Rapski zbornik, Zagreb 1986, str. 297—300.

² Isti, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 12, Zagreb 1986, str. 174.

sadržaj njenog prezbiterija. Pritom je posebno zanimljiva tema preoblikovanja svetišta u stoljećima srednjeg vijeka.

O katedrali postoji opsežna literatura zasnovana najvećim dijelom na stilskim i historijskim analizama.³ Manja istraživanja građevine prije sadašnjih zahvata imao sam prilike sažeti u članku posvećenom upravo starokršćanskom sloju katedrale. Prema ukupnim dosadašnjim saznanjima moguće je kazati da ona pripada razvijenom episkopalnom kompleksu nastalom potkraj 4. i početkom 5. stoljeća.⁴ Sačuvana je u relativno malim ostacima svog izvornog zida, ali dovoljnim za grafičku rekonstrukciju cijelog opsega građevine i posebno za spoznaju organizacije prostora u njenom prezbiteriju.

Bazilika je široka 20 m i duga od pročelja do začelja 30 m. Na tu se osnovu nadovezuje prostrana polukružna apsida, duboka čak 8 m i s unutrašnjim promjerom od 13 m. Pred njom stoje dva snažna pilastra na koja su se upirale kolonade bočnih brodova. Južni zid bazilike debeo je 45 cm, a zid apside u donjem dijelu 70 cm i u gornjem 65 cm. S južne strane uz crkvu su prislonjeni: diaconikon do pročelja, baptisterij po sredini i katekumeneion do začelja crkve.⁵ Unutrašnja podjela na brodove, odnosno raspored nosača u toj podjeli, nije sačuvan. Stoga su upravo dragocjeni podaci o mramornim stupovima i mozaicima u crkvi, zapisano u knjizi O upravljanju Carstvom bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta iz sredine 10. stoljeća.⁶ Par tordiranih stupova u prednjem dijelu romaničke bazilike, onom nastalom s njenim produživanjem u 13. stoljeću, zaista ima osobine antičkih kolona. Dijelovi mozaika otkriveni su u dnu južne lađe još 1972. godine, a sada i u središnjem dijelu glavnog broda. No, najveći i dosad najznačajniji nalaz starokršćanskog sloja katedrale čini dio njenog prezbiterija otkriven s najnovijim radovima u južnom boku apside, gdje je sačuvan i veliki dio podnog mozaika.

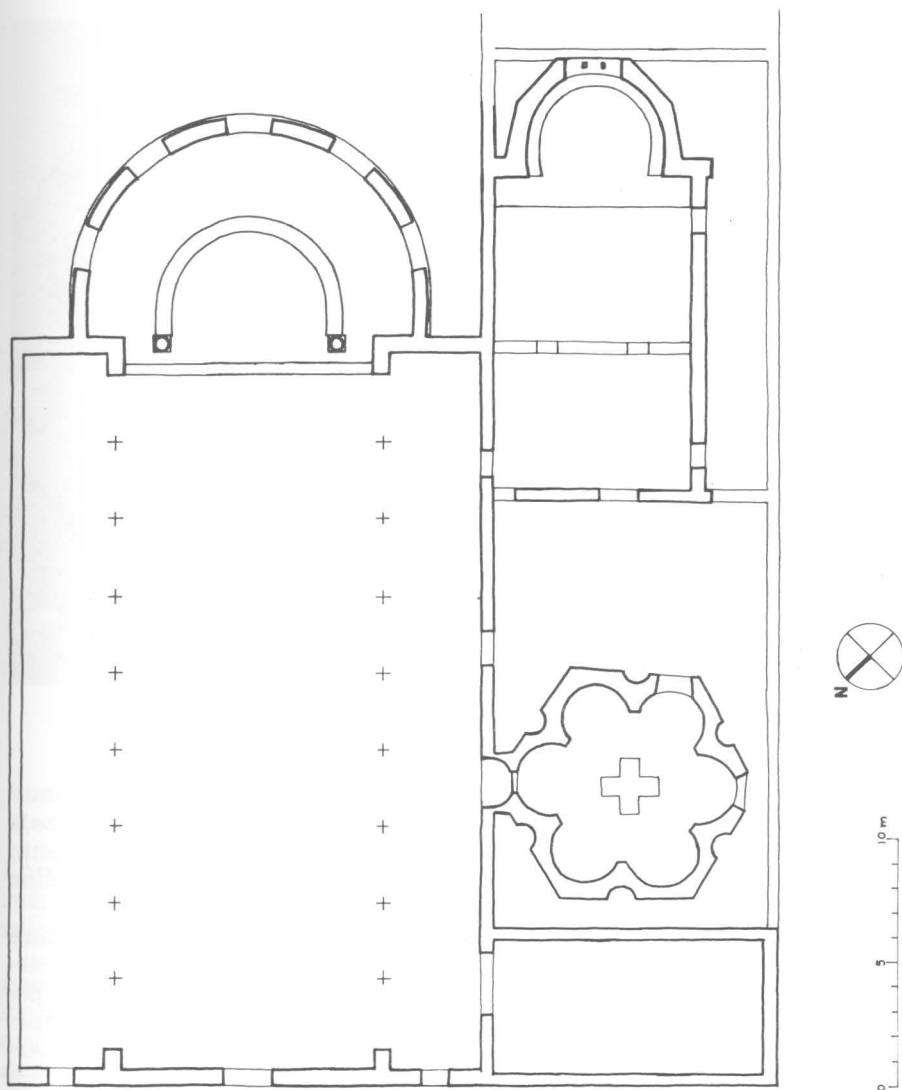
Oblina apside sačuvana je u cijelom opsegu, većim dijelom samo plitko nad temeljima, ali na južnom boku čak do visine od 7 m iznad poda u prezbiteriju. Na tom dijelu apside sačuvani su i ostaci dvaju prozora, a s njima svi elementi visine, širine i razmaka među prozorima te je tako moguća grafička rekonstrukcija njihova ukupnog rasporeda. Na plaštu je bilo pet monofora, klupčicom oslonjenih na donji, deblji dio zida, a visinom smještenih u gornjem, tanjem dijelu. Širina svake je 1,9 m,

³ R. Eitelberger, Die mittelalterlichen Kunstdenkmäler in Dalmatien, Wien 1861; C. F. Bianchi, Zara cristiana, sv. 1, Zara 1877; T. G. Jackson, Dalmatia, the Quarnero and Istria, sv. 1, Oxford 1887; G. Smirich, Il Duomo di Zara nel secolo 14, Rivista Dalmatica, sv. 4, Zara 1901; W. Gerber, Altchristliche Kultbauten Istriens und Dalmatiens, Dresden 1912; V. Brunelli, Storia della città di Zara, Venezia 1913; C. Cecchelli, Zara, Catalogo delle cose d'arte e antichità, Roma 1932; I. Petricioli, Romanika u Zadru, Zadar, zbornik, Zagreb 1964; Isti, Katedrala Sv. Stošije — Zadar, Zadar 1985; N. Klaić — I. Petricioli, Zadar u srednjem vijeku do 1409, Prošlost Zadra, sv. 2, Zadar 1976; M. Suić, Zadar u starom vijeku, Prošlost Zadra, sv. 1, Zadar 1981.

⁴ P. Vežić, Starokršćanski sloj katedrale u Zadru, Diadora 10, Zadar 1988, str. 166.

⁵ Isti, n.dj., 173—176; U vezi s katekumeneionom najnovija su istraživanja pokazala da se on nalazi u prostoru prvotne kršćanske građevine nastale spajanjem grupe taberna na rimskom forumu.

⁶ M. Suić, Zadar u »De administrando Imperio« Konstantina Porfirogeneta, Radovi Zavoda JAZU u Zadru, sv. 27—28, Zadar 1981, str. 6.

Grafička rekonstrukcija tlocrta starokršćanske katedrale u Zadru

a visina 2,7 m. Nadvija ih polukružni luk oslonjen na imposte na bočnim stranicama prozora. Imposti imaju jednostavni profil.

U prezbiteriju se sačuvao i dio obline subselija, svećeničke klupe upisane u prostoru kao slobodno stojeći zid. Građen je od kamena u vapnenom mortu. Širok je 60 cm. Pred njim je sačuvana baza klasične profilacije s plintom, dva torusa i trohilusom. Na njoj je stajao stup promjera 60 cm. S drugim takvim nosačem na suprotnoj strani nosio je slavučnu stijenu, tzv. arcus maior. Prostor između obline apsida i obline subselija polukružni je ophod koji poput deambulatorija kruži uokolo

Ostatak mozaika u ophodu apsida starokršćanske katedrale u Zadru, Foto: N. Vranić

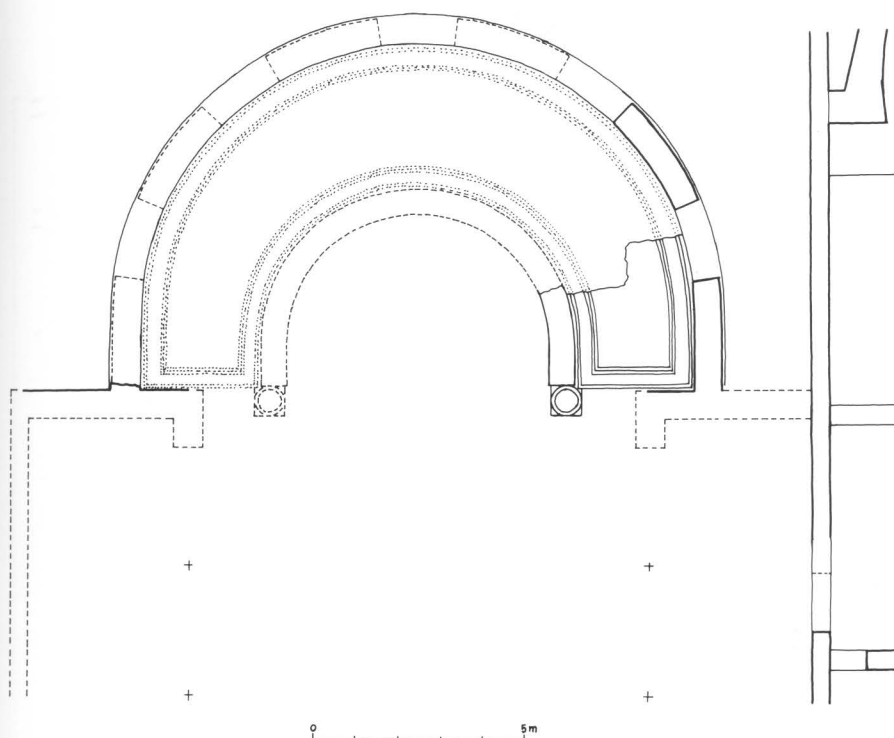
oltarskog prostora. U njegovom sačuvanom dijelu održao se spomenuti mozaik koji se poput tepiha prostirao cijelom dužinom ophoda. Mozaik ima geometrijski ukras. Rub mu tvori bordura s nizovima učvorenih krugova, a polje prekriva mrežište preklapljenih krugova koji tako čine četvoroliste, cvjetove s četiri u križ postavljena bademasta lista.

S ovim nalazima bitno je dopunjena spoznaja prostorne strukture katedrale, koja je, čini se, rodonačelnik cijele skupine zadarskih bazilika. S tim nalazima moguće je u krugu tih građevina povlačiti i nove paralele. Tako se pokazalo i prije ovih istraživanja da je bazilika sv. Stjepana u Zadru također imala stupove pred apsidom.⁷ Oni, u paru sa snažnim pilastrima pred njom, nose slavolučnu stijenu. S druge strane, čini se, da ophod i mozaik u prezbiteriju katedrale objašnjava slično postavljen mozaik u svetištu bazilike sv. Marije u Novalji na Pagu⁸ i ophod u apsidi bazilike sv. Ivana Evanđeliste na Rabu.⁹ Inače, svećeničku klupe slobodno postavljenu u prostoru imaju relativno brojne bazilike

⁷ P. Vežić, Starokršćanska bazilika Sv. Stjepana (crkva Sv. Šime) u Zadru, *Dia-dora* 11, Zadar 1989, str. 327—333.

⁸ B. Ilakovac, Apsidalni mozaik starokršćanske bazilike u Novalji, *Materijali*, sv. 18, Bitola 1978, str. 127—132.

⁹ A. Mohorovičić, Problem tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera, *Ljetopis Jugoslavenske Akademije*, knjiga 62, Zagreb 1957, str. 512; N. Cambi, Problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali, *Materijali*, sv. 12, Zadar 1976, str. ; P. Vežić, *Pri-log poznavanju...*, str. 298.

Tlocrt ostataka apsida starokršćanske katedrale u Zadru

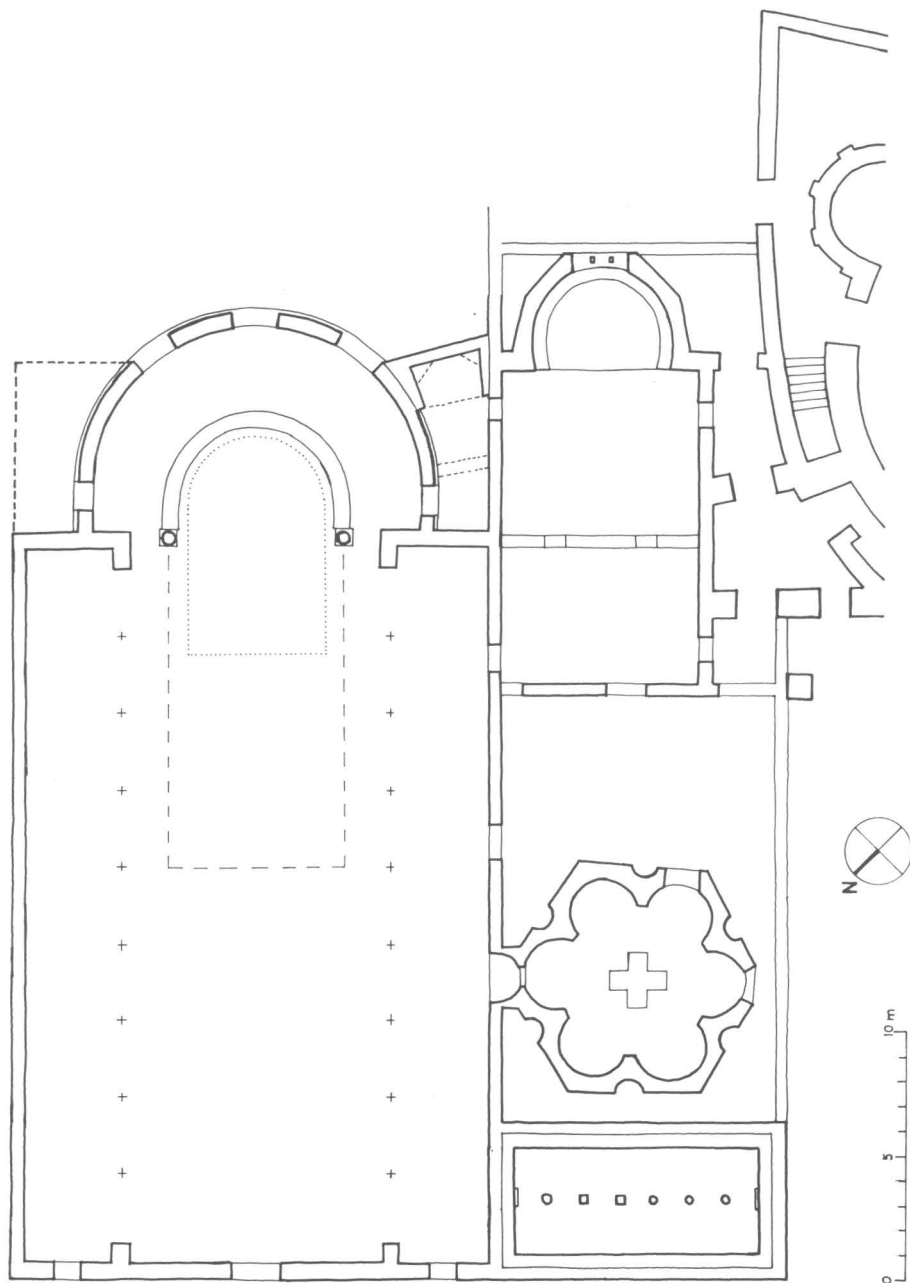
s pravokutnim svetištem, ali su rijetki primjeri takvih subselija u polukružnim apsidama. Jedan od upravo takvih je slučaj u prezbiteriju katedrale u Saloni.¹⁰ No, njena je apsida uža od raspona srednje lađe.

Tijekom ranog srednjeg vijeka u episkopalnom sklopu nastao je novi sloj građevina. S njim je kompleks stekao cisternu smještenu u prostoru starog diakonikona,¹¹ a nove su pastoforije prigradene uz bokove apsida starokršćanske bazilike. Ona s južne strane izgrađena je u prostoru između apsida i katekumeneiona. Nastala je naprosto prekrivanjem tog ugla, nad kojim je izveden bačvasti svod ojačan pojasnicom. Istočni dio prostorije oblikuje pravokutno svetište natkriveno polukalotom oslonjenom na ugaone trompe.¹² Zatvaranjem prostora zazidan je prozor na katekumeneionu, ali i prva monofora na apsidi. Zid pastoforije prislonjen je uz bočnu stranicu drugog prozora, koji je, dakle, svojim položajem odredio položaj zidu pastoforije. U oblini apsida sačuvan je i dio vrata koja su iz prezbiterija vodila u prigradnju. Ista je situacija bila i na suprotnoj strani, ali tamo nažalost nije sačuvana prigradnja.

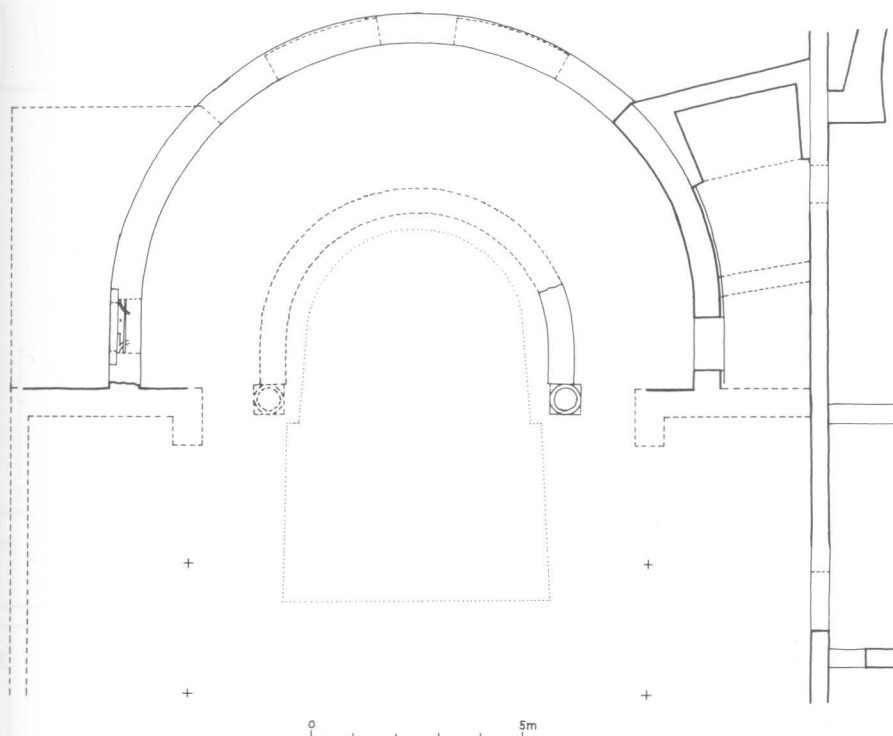
¹⁰ E. Dyggve, Izabrani spisi, Split 1989, str. 41.

¹¹ P. Vežić, Ranosrednjovjekovna cisterna episkopalnog kompleksa u Zadru, Diadora 9, Zadar 1980, str. 524; Isti, Starokršćanski sloj..., str. 178.

¹² Isti, n. mj.

Grafička rekonstrukcija tlocrta katedrale s predromaničkim slojem građevina

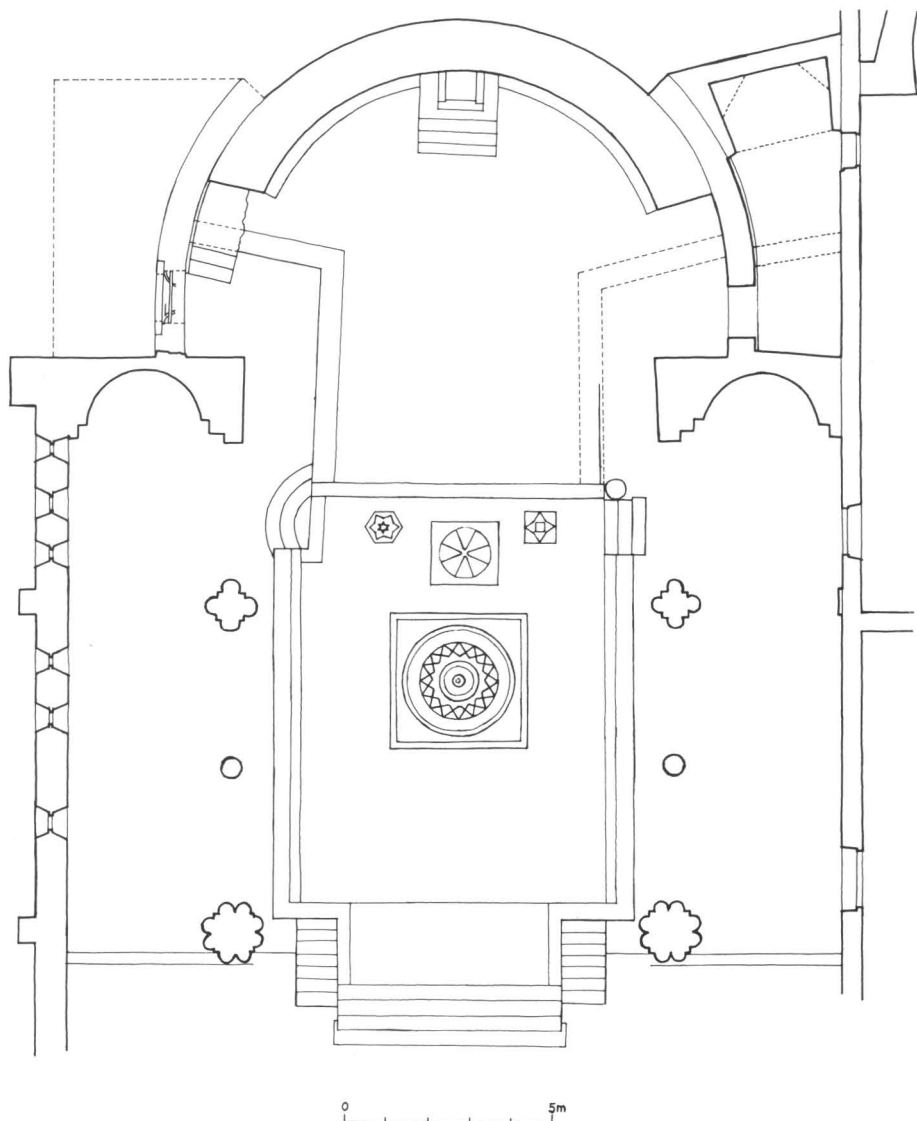
Tlocrt ostataka apside s predromaničkim prigradnjama

Stradala je izgradnjom ograde postavljene 1879. godine između zvonika i začelja crkve. Ostala je zabilježena tek na planu katedrale iz 1861. godine kod Eitelbergera.¹³ U oblini apside i ovdje je sačuvan prag vrata koja su iz svetišta vodila u prigradnju.¹⁴

Najnovija su istraživanja ukazala i na mogućnost da je romaničkoj kripti pod prezbiterijem prethodila preromanička. Tome u prilog govore ostaci starijih konstrukcija po zidovima romaničke kripe, kao i preupotrijebljeni stupovi i preklesani kapiteli u njenim kolonadama. No, osim osnovne dispozicije ništa više nije moguće pretpostavljati o starijoj kripti ili konfesiji. Ipak, sa spoznajom o njoj i spomenutim pastoforijama moguće je kazati da je u svetištu ranog srednjeg vijeka uspostavljen novi odnos u prostoru, a s njim i raspored komunikacija u prezbiteriju i oko njega. Dakle, čini se da su nove liturgijske funkcije nametnule nova prostorna rješenja. Njih na svoj način ocrtava i mnoštvo kamene plastike sa stilskim osobinama ranog predromaničkog razdoblja. Najzanimljivije primjere predstavlja nadvratnik s paunovima, ambon sa sim-

¹³ R. Eitelberger, n.dj., 38, sl. 19; C. F. Bianchi, n.dj., 128; P. Vežić, n. mj.

¹⁴ P. Vežić, n. mj., sl. 9.

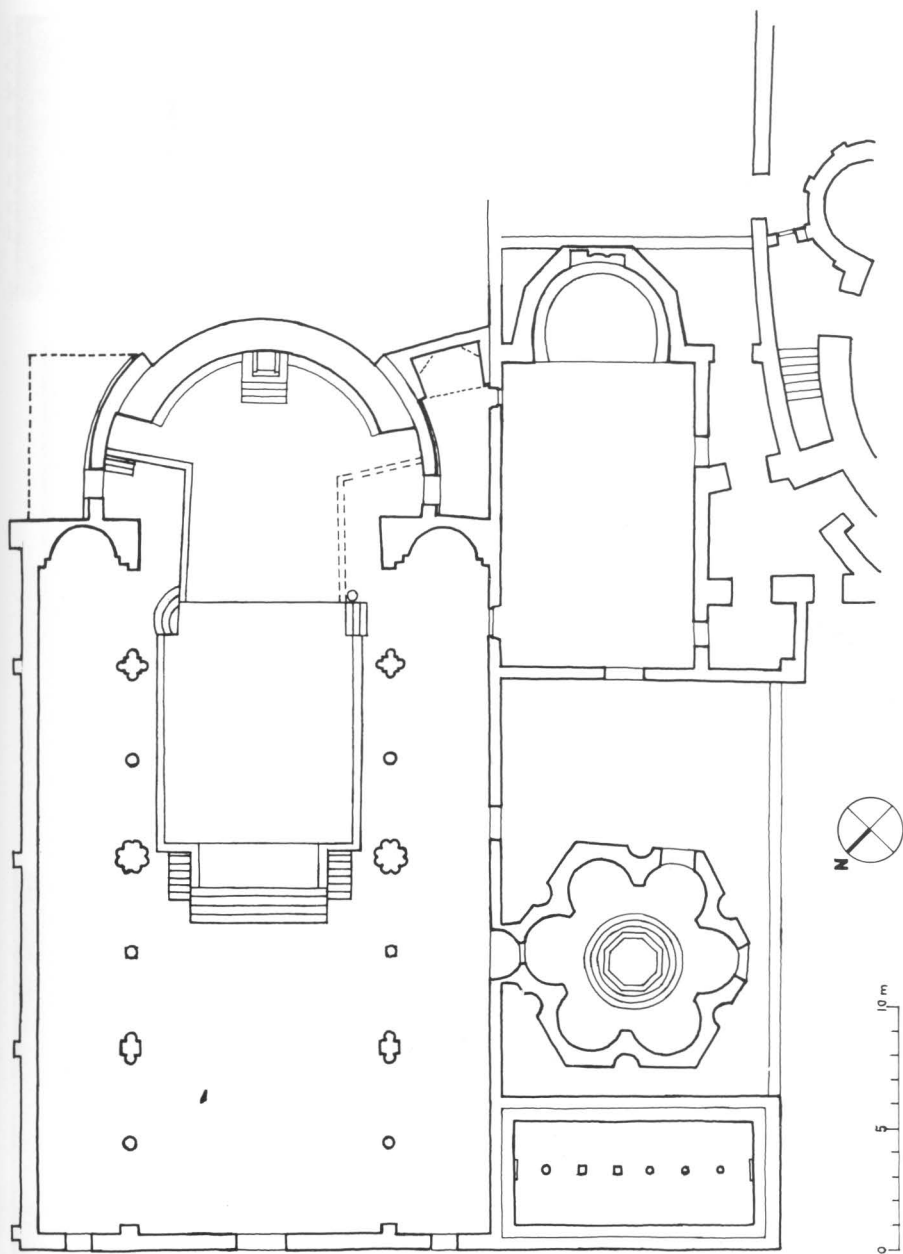

Tlocrt prezbiterija romaničke katedrale s predromaničkim prigradnjama

bolima evanđelista,¹⁵ plutej s konjanikom i životinjskim likovima, kapi-
tel ciborija ili oltarne pregrade i kamene grede s natpisima biskupa
Donata. Sve su to novi nalazi koji bacaju i novo svjetlo na tokove kulture

¹⁵ *I. Petricioli*, *Ulomci ranosrednjovjekovnog ambona u Zadru*, Zbornik Milana
Preloga. Zagreb 1988–1989; *I. Petricioli—M. Domijan—P. Vežić*, *Sjaj zadarskih*
riznica, katalog izložbe *Sakralna umjetnost na području Zadarske nadbisku-*
pije od 4. do 18. stoljeća, Zagreb 1990.

Grafička rekonstrukcija prvog romaničkog sloja katedrale u Zadru

Arhitrav s paunovima, 8. st, Foto: N. Vranić

Stranica ambona sa simbolima evanđelista, 8. st.

i umjetnosti ovoga grada u prvim stoljećima srednjeg vijeka. Po stilskim osobinama vežu se uz dosad poznate primjere ranog sloja predromaničke kamene i drvene plastike s područja episkopalnog kompleksa,¹⁶ a paralele se mogu vući i sa sličnim umjetninama Italije 8. i 9. stoljeća. Uz natpise s imenom biskupa Donata čitav se taj inventar može argumentirano datirati upravo u prijelaz tih stoljeća. Slična preuređenja prezbiterija u ranom srednjem vijeku izvedena su i u svetištima starokršćanskih bazilika Rima i Ravenne.¹⁷

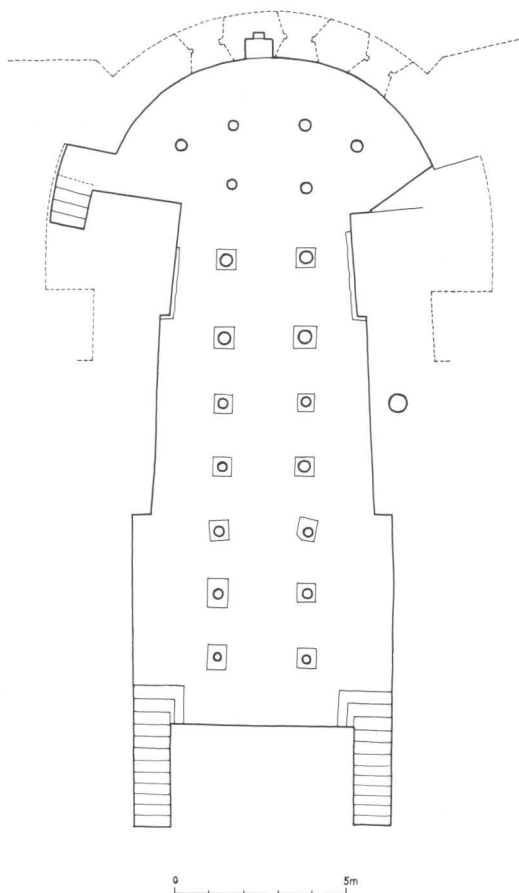
Tokom kasnog srednjeg vijeka nastali su novi zahvati u prostoru katedrale. Najopsežniji su bili oni iz vremena romanike, kada je bazilika

Plutej s križem, pticom i rozetom, 8—9. st.

¹⁶ Isti, *Fragmentsi skulpture od 6. do 8 st. iz Zadra, Diadora*, sv. 1, Zadar 1960, str. 188—193; Isti, *Grede s preromaničkim ukrasom iz crkve Sv. Donata u Zadru, Peristil 14—15*, Zagreb 1971—1972, str. 47—51; *J. Belošević*, *Neobjavljeni ranosrednjovjekovni kameni spomenici s pleternim ukrasima iz Zadra, Diadora 4*, Zadar 1968, str. 271—275; *P. Vežić*, *Crkva Sv. Trojstva (Sv. Donata) u Zadru, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 8*, Mala biblioteka Zagreb 1985, str. 13—14.

¹⁷ *J. Hubert—J. Porcher—W. F. Volbach*, *L'Empire carolingien*, Éditions Gallimard 1968, str. 50—58; *A. Reinle*, *Kunstgeschichte der Schweiz*, Frauenfeld 1968, str. 143.

Tlocrt romaničke kripte katedrale u Zadru

gotovo sva izgrađena kao posve nova građevina.¹⁸ Stekla je novu apsidu,¹⁹ sjeverni zid i pročelje, kolonade i galerije, novu kriptu i prezbiterij. Sadašnja su istraživanja pokazala da je cijela ta struktura podignuta u 12. stoljeću, a kao dovršena prostorna organizacija samo produžena u 13. stoljeću za 14 m na pročelnoj strani.²⁰ Projektom preuređenja podignuta je reprezentativna romanička bazilika, strukturom najrazvijenija u Dalmaciji, a zrelošću oblika na razini klasičnih uzora romaničke arhitekture. Ipak, unatoč tako bogatom sustavu i tako vrijednim oblicima, bazilika je u cjelini nastala na matrici starokršćanske građevine i u mrežištu liturgijskih funkcija razvijenih u njoj do vremena romanike. Matrica je odredila mjeru zgrade, u njoj možda i galerije, koje bi

¹⁸ N. Klaić — I. Petricioli, n.dj., 256—259; I. Petricioli, *Katedrala...*, 10—12.

¹⁹ P. Vežić, *Starokršćanski sloj...*, 178.

²⁰ Isti, *Nove spoznaje starih građevina u Zadru*, Čovjek i prostor, broj 5, Zagreb, svibanj 1989, 10—11.

Prostor svetišta kripte katedrale u Zadru, Foto: N. Vranić

u tom slučaju bile replika starijih. Funkcije su pak nametnule potrebu za čuvanjem predromaničkih pastoforija i za kriptom koja je sada povećana.

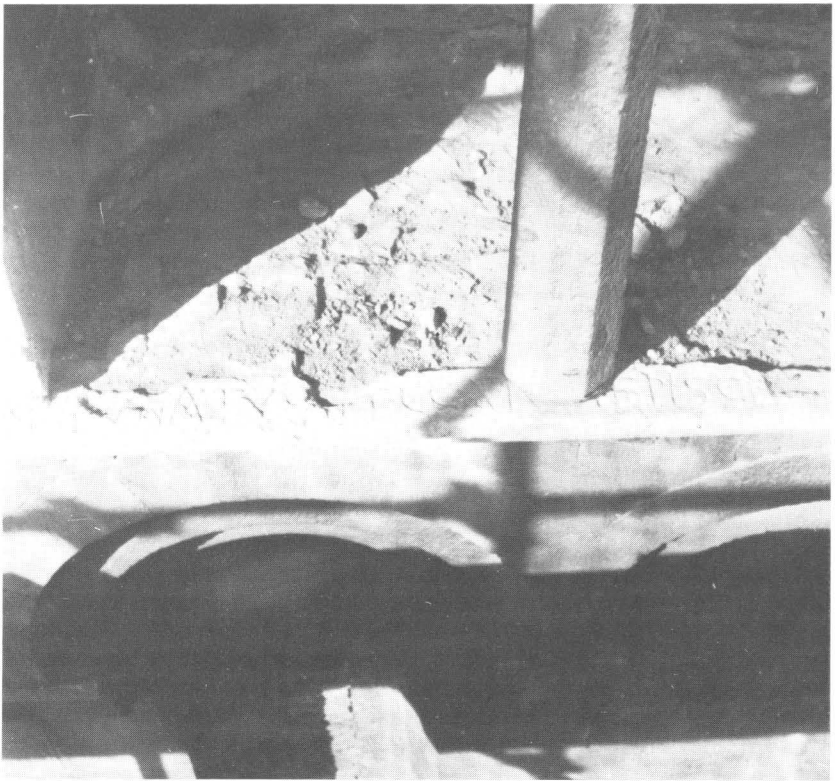
Apsida je podignuta kao nova konstrukcija prislonjena s unutrašnje strane na staru oblinu. Stoga su pred pastoforijama izvedene duboke niše koje vode prema njihovim vratima. Izgrađene su kao široki, koso položeni segmentni lukovi, oslonjeni na začelnu stranu pilastara pred apsidom. Bočna se stranica svake niše spušta do razine poda u kripti. Baze pilastara pak prate razinu poda u bočnim lađama crkve. Jezgra pilastara ostala je ona stara, organski vezana sa zidom prvotne apsida, ali je stekla novu kamenu oplatu s profiliranim impostom pri vrhu i bazom pri dnu. Na pilastar se s druge strane upire arkatura novih kolonada, a s treće snažna konstrukcija nove slavolučne stijene. U gornjoj zoni zida raspoređen je niz od šest uskih monofora. Cjelinu apsida natkriva polukalota s pokrovom od kamenih ploča.

Kripta je ukopana sva u širini glavnog broda crkve.²¹ Dužinom seže do njene sredine, a visinom nadvisuje razinu podova u lađama. U nutrinu kripte vode dva kraka stepenica iz glavne lađe. Dvije kolonade dijele prostor u tri broda. Četiri snažna stupa u središtu nose podignutu konfesionalnu celu sa sarkofagom i moćima triju svetica — Irene,

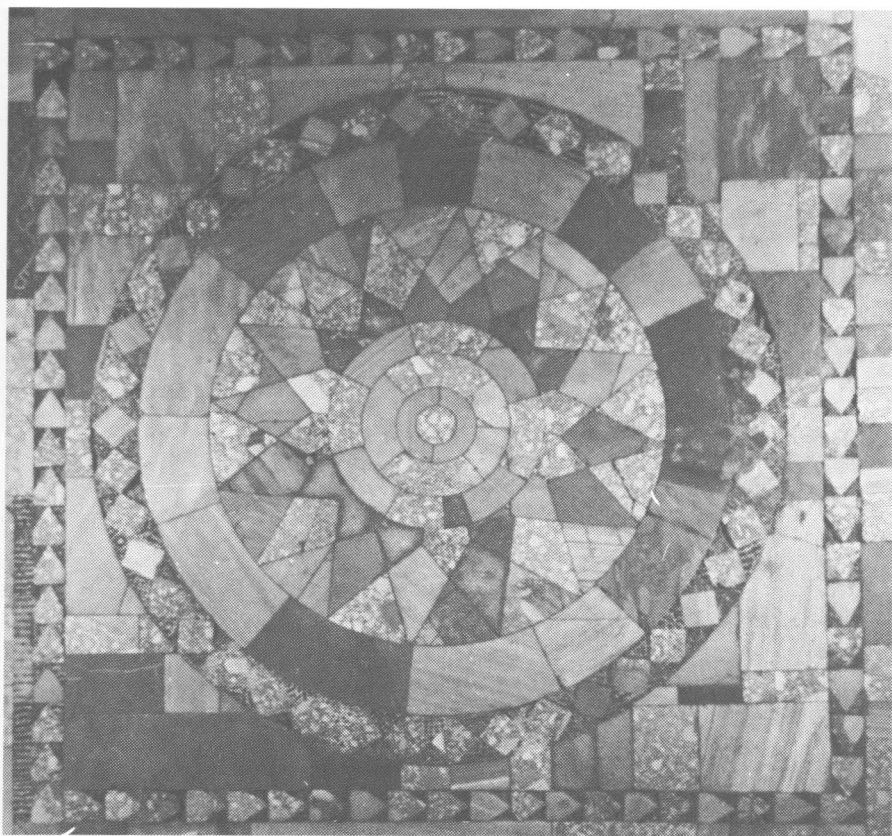
²¹ W. Gerber, n.dj., 99; I. Petricioli, n.dj., 32—34.

Kapitel ciborija ili oltarne pregrade, 8. st.

Jedna od tri kamene grede s natpisom biskupa Donata (DONATVS PECCATUR EPISCOPVS FECIT), 9. st.

Geometrijski ornament u podu romaničkog prezbitarija katedrale, 12—13. st. (foto: N. Vranić)

Kione i Agape. U stražnjem je dijelu široki apsidalni prostor, prema istoku otvoren s tri pravokutna prozora u širokim ljevkastim nišama. U samom uglu sa sjeverne strane otkrivena su vrata koja vode u prostor bočnog stubišta kripte. Ona se nalaze između njenog poprečno postavljenog zida i bočne stranice niše pred pastoforijom. Zazidana su skupa sa stubištem i nišom u prošlom vijeku nakon rušenja prigradnje. Na suprotnoj strani, koso položeni zid zastire sam ugao. No, odnos poprečnog zida i bočne stranice niše i ovdje stoji u istoj dispoziciji kao na sjevernoj strani, po čemu se vidi da su vrata i ovdje trebala voditi u bočno stubište. No, ideja o njemu nije provedena pa je ugao zatvoren dijagonalno postavljenim zidom. U tjemenu apside otkrivena je malena kustodija za čuvanje liturgijskog posuda u kriпти. Sustav križnih svodova oslonjenih na stupove i zidove kripte natkriva cjelinu njenog prostora.

Prezbitarij se u tako izgrađenom prostoru našao izdignut nad razinom lađa u crkvi, položen na svodovima kripte i omeđen s prednje strane širokim stubištem prema glavnom brodu, a prema bočnim parapetom odmaknutim od kolonada. Profilirani prag s istaknutim vijencem

Pogled na prezbiterij katedrale u Zadru

na parapetu nosio je ogradnu balustradu koja je zatvarala svetište u cijelom njegovom opsegu. Posljednjim su istraživanjima otkriveni i bočni ulazi u prostor prezbiterija. Nalaze se na dnu bočnih brodova, postavljeni u pravcu određenom vratima sakristije i prostorom pred glavnim oltarom. Tu na jednu i drugu stranu vodi kratko stubište. Do onoga na južnoj strani nalazi se bunar s oknom u zidu kripte. Izveden je do razine poda bočne lađe. Na sjevernoj je strani otkriven i gotovo posve očuvan hodnik koji zalazi u prostor prezbiterija. Njegov je pločnik na razini poda bočne lađe. Zaobilazeći pilastar pred apsidom, on vodi prema niži ispred pastoforije, i dalje, silazeći stubištem, u kriptu. Parapeti hodnika posve su sačuvani, ali je profil na njihovom vijencu otučen. I ovdje je stajala balustrada koja se protezala uzduž hodnika i uz rub podesta u razini prezbiterija, a iznad spomenutog stubišta. Na suprotnoj strani nije sačuvan pločnik hodnika ni kamena oplata parapeta, ali jest jezgra njegova zida uz pilastar pred apsidom. Kako je izvjesno da stubište prema kripti na ovoj strani nije izvedeno, to ostaje pitanje da li je time otpao i sam hodnik. Ipak se čini vjerojatnim da je on stradao u naknad-

nim preuređivanjima ovog prostora. O tome govori sadržaj nasipa s puno predromaničkih i romaničkih kamenih ulomaka, zatim krhotina srednjovjekovnog stakla i keramičkih posuda te novčića 13. i 14. stoljeća. Stoga se u grafičkoj rekonstrukciji prostora odlučujem za hodnik i na ovoj strani. On vodi samo do niše ispred pastoforije.

U dnu prezbiterija, uz oblinu apside prislonjena su subselija s biskupovom katedrom u tjemenu.²² Pod apside u tom dijelu pokriven je jednostavno složenom oblogom od ružičaste breče. U prednjem dijelu, pak, pločnik ukrašavaju geometrijski ornamenti složeni od višebojnog kamena i mozaika. Veliki ornament zatvara kvadratni okvir s koncentričnim krugovima. Središnji krug ispunjava zvjezdoliki prsten. Zvjezdolike oblike imaju i dva mala ornamenta, a križnu formu treći među njima.

U cjelini, izgradnjom romaničkog prezbiterija sačuvane su predromaničke pastoforije i bočni dijelovi starokršćanske apside. Tjemeni dio razoren je izgradnjom romaničke apside i kripe. Kripta, pak, skupa s pastoforijama nasljeđuje mrežište starih obrednih putova u novom prostoru. Tako tijelo starokršćanske bazilike i funkcije predromaničke liturgije predodređuje oblike, mjeru i raspored prostora u svetištu romaničke katedrale. Čini se da su tom rasporedu bila u velikoj mjeri prilagođena i gotička korska sjedala u 15. stoljeću te da je bitno narušavanje dispozicije romaničkog prezbiterija u katedrali uslijedilo tek potkraj 18. stoljeća.²³

²² *I. Petricioli*, Dva priloga povijesti zadarske katedrale, Peristil 22, Zagreb 1979, str. 5.

²³ *C. F. Bianchi*, n.dj.

IL PRESBITERIO DEL DUOMO DI ZARA

Pavuša Vežić

Il gruppo delle basiliche paleocristiane zaratine è contraddistinto da una particolare caratteristica tipologica: il diametro interno dell'abside è maggiore dell'ampiezza della navata centrale della chiesa. A Zadar (Zara) si conoscono finora tre edifici di questo tipo, mentre in centri che subirono una certa influenza culturale da parte di questa città, ve ne sono ancora cinque. Al di fuori di questo gruppo, in Dalmazia, non si conoscono altri esempi di costruzioni di questo tipo. Le ricerche che già per il secondo anno si svolgono parallelamente ai lavori di restauro e di ricostruzione alla Cattedrale di Zadar, offrono l'occasione di approfondire le conoscenze sulle forme architettoniche della più importante tra le basiliche zaratine. Esse hanno rivelato il contenuto spaziale del suo presbiterio, sia nella disposizione originaria che nelle successive trasformazioni medievali. Questo lavoro è una relazione preliminare sul presbiterio della Cattedrale dall'epoca paleocristiana al quella romanica, senza interruzioni.

La Cattedrale fa parte dell'ampio complesso episcopale sorto verso la fine del IV e il principio del V secolo. Insieme alla chiesa furono innalzate anche le seguenti costruzioni: il diaconico a fianco della facciata, il battistero al centro e il catecumeneo sul retro. Della basilica sono rimasti solo pochi resti, ma sufficienti alla ricostruzione grafica di tutto il perimetro e, in particolare, dell'organizzazione spaziale del suo presbiterio. I colonnati della chiesa non si sono conservati, ma in base ad una descrizione del X secolo sappiamo che vi erano colonne di marmo, bianche e verdi, e affreschi e mosaici. Due colonne tortili nei colonnati romanici presentano in verità i caratteri di colonne antiche, mentre parti dei mosaici si sono conservate nella navata principale e laterale. In ogni modo, il reparto più importante dello strato paleocristiano della Cattedrale è la parte del suo presbiterio dove, nel fianco meridionale dell'abside si è conservato un grande pezzo di mosaico pavimentale e altri elementi nello spazio dell'abside. La curva dell'abside è conservata su tutto il perimetro, per la maggior parte solo in superficie sopra le fondamenta, ma sul fianco meridionale fino ad un'altezza di 7 m sopra il pavimento. Si sono qui conservati anche i resti di due finestre, e tutti i loro elementi principali: altezza, larghezza e distanza, ed è possibile concludere che sul manto absidale vi erano in tutto cinque finestre. Nel presbiterio è rimasta intatta anche parte del subsellio, sedili destinati ai sacerdoti collocati liberamente nello spazio. Di fronte ad esso si trova anche la base della colonna che in coppia con il robusto pilastro davanti all'abside, e con il medesimo paio di colonna e pilastro sul lato opposto, reggeva l'arco di trionfo, il cosiddetto arcus maior. Lo spazio tra la curva del subsellio e del muro absidale era un passaggio semicircolare che come un deambulatorio girava intorno allo spazio dell'altare. Sul pavimento della parte di passaggio conservatasi si trova il mosaico ricordato. Esso si stendeva, come un tappeto, per tutta la sua lunghezza.

Nel corso dell'altomedioevo al complesso episcopale fu aggiunto un nuovo strato architettonico, con cui l'insieme ebbe anche una cisterna collocata sul posto dell'antico diaconico, mentre furono annesse le nuove pastoforie sui fianchi dell'abside paleocristiana. Quella sul lato sud è costruita nello spazio tra l'abside e il catecumeneo. È stata realizzata coprendo quest'angolo su cui è costruita una volta a botte cordonate. La parte sacra della pastoforia è ricoperta da una semicalotta appoggiata su trombe angolari. Con la chiusura di questo spazio fu murata anche la prima finestra dell'abside. Uguale era anche la situazione sul lato opposto ma qui non vi sono tracce dell'annessione. È rimasta annotata sulla pianta della cattedrale del 1861.

Le ricerche più recenti hanno anche rivelato la possibilità che la cripta romanica sia stata preceduta da una preromanica. A favore di questa tesi parlano i resti di costruzioni più antiche sotto i muri della cripta romanica come anche le colonne riutilizzate e i capitelli riscoperti dei suoi colonnati. Tuttavia, eccetto la disposizione di base non è possibile fare altre supposizioni sull'antica cripta o confessio. Si deve, comunque, dire che ciò che si sa di essa, insieme alle pastoforie ricordate, prova la ristrutturazione del presbiterio nell'altomedioevo. La nuova forma architettonica è delineata anche dalle parti di arredi in pietra con caratteri stilistici del primo periodo dell'arte preromanica, verso la fine dell'VIII secolo e il principio del IX secolo. Tutto ciò testimonia l'introduzione di nuove funzioni liturgiche che imposero l'esigenza di trasformare il presbiterio della basilica paleocristiana in età preromanica.

Durante il medioevo furono eseguiti nuovi interventi all'interno della Cattedrale. I più rilevanti risalgono al romanico, quando la basilica fu ricostruita interamente come un edificio del tutto nuovo. Ebbe una nuova abside, furono rifatti il muro settentrionale e la facciata, i colonnati e le gallerie, una nuova cripta e un nuovo presbiterio. Le ricerche odierne hanno dimostrato che tutta questa struttura fu realizzata nel XII secolo e che ultimata l'organizzazione spaziale fu solo allungata di 14 m dalla parte della facciata, nel XIII secolo.

L'abside fu innalzata completamente rinnovata appoggiata dal lato interno lungo la traccia antica. Per questo motivo davanti alle pastoforie sono costruite profonde nicchie che conducono verso le loro porte. Il nucleo dei pilastri davanti all'abside è quello antico, organicamente collegato al muro dell'abside originaria, ma è stata ricoperta da un nuovo manto murario. La cripta occupa tutta l'ampiezza sotto la navata centrale della chiesa. Con la larghezza giunge fino al suo centro e con l'altezza supera il livello dei pavimenti nelle navate. All'interno della cripta conducono due corti bracci di scale dalla navata principale. Due colonnati suddividono lo spazio in tre navate. Sul retro vi è l'ampio spazio absidale. Proprio nell'angolo sul lato nord è stata scoperta la porta che conduce alla scala laterale. Sul lato opposto un muro collocato obliquamente copre l'angolo, disposto come il precedente. Tuttavia qui non vi sono né porta, né scala. Un sistema di volte a crociera ricopre tutto lo spazio della cripta. Il presbiterio nello spazio così costruito si trovava a livello delle navate della chiesa, appoggiato sulle volte della cripta e limitato sul lato anteriore da un'ampia scala di fronte alla navata principale, e di fronte alle navate laterali separato dai colonnati con un

parapetto. Lungo il parapetto corre una cornice profilata su cui vi era una balaustrata. Il presbiterio ha anche due navate laterali, due corti bracci di scale che dal fondo delle navate laterali conducono verso l'altare maggiore. Accanto a quella sul lato sud c'è un pozzo con un'apertura dello spessore del muro della cripta. Sul lato nord è intatto un corridoio che scende allo spazio presbiteriale, lungo il suo fianco. Girando intorno al pilastro davanti all'abside conduce verso la nicchia sopra la postoforia, e oltre, scendendo le scale, nella cripta. I parapetti del corridoio sono interamente conservati e su di essi, anche qui, vi era una balaustrata. Sul lato opposto non c'è più il corridoio, ma è rimasto il nucleo murario del suo parapetto. Sembra che il corridoio sia andato distrutto nel corso delle successive trasformazioni di questo spazio. In fondo al presbiterio, lungo la curva dell'abside, è appoggiato il subsellio con la cattedra vescovile.

In complesso, con la costruzione del presbiterio romanico nello spazio della Cattedrale di Zadar, si sono conservate le sue pastoforie preromaniche e le parti laterali dell'abside paleocristiana. La parte superiore è stata demolita con la costruzione dell'abside e della cripta romaniche. La cripta tuttavia insieme alle pastoforie eredita la rete degli antichi percorsi rituali nel nuovo spazio. Così il corpo delle basiliche paleocristiane e le funzioni della liturgia preromanica predeterminano le forme, le proporzioni e la distribuzione spaziale nel presbiterio della basilica romanica.